

V.V. BARTOLD ASARLARIDA FARG'ONA TARIXINING AKS ETISHI
REFLECTION OF THE HISTORY OF FERGANA IN BARTHOLD'S
WORKS

Pasilov Bahodir Abdullaevich

Perfect universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Tel.:+99897-733-14-52

E-mail: bpasilov09@yahoo.com

orcid id: 0000-0023-7562-0856

Musayeva Mahliyo Oybek qizi

Oriental universiteti Tarix yo'nalishi

1-kurs magistranti

Tel.:+99897 558-88-22

E-mail: makhliyo.musaeva@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada akademik V.V. Bartoldning fundamental asarlarida Farg'ona vodiysining o'rta asrlar davri tarixi, uning tarixiy geografiyasi va ijtimoiy-siyosiy hayoti tahlil qilingan. Muallif tomonidan vodiya shaharlari va etnik jarayonlarining o'rganilish darajasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: V.V. Bartold, Farg'ona, tarixiy geografiya, Axbi, o'rta asrlar, Turkiston, manbashunoslik, islom sivilizatsiyasi.

Аннотация: В статье анализируется освещение истории, исторической географии и социально-политической жизни Ферганской долины в средние века в

фундаментальных трудах академика В.В. Бартольда. Освещена степень изучения городов долины и этнических процессов.

Ключевые слова: В.В. Бартольд, Фергана, историческая география, Ахси, средневековье, Туркестан, источниковедение, исламская цивилизация.

Abstract: The article analyzes the coverage of the history, historical geography and socio-political life of the Fergana Valley in the Middle Ages in the fundamental works of Academician V.V. Bartold. The degree of study of the valley's cities and ethnic processes is highlighted.

Keywords: V.V. Bartold, Fergana, historical geography, Akhsi, Middle Ages, Turkestan, source studies, Islamic civilization.

KIRISH

Sharqshunos olim, akademik Vasiliy Vladimirovich Bartold O'rta Osiyo, xususan, Farg'ona vodiysi tarixini tizimli ravishda o'rgangan ilk yirik tadqiqotchilardan biri hisoblanadi. Uning tadqiqotlari shunchaki voqealar bayoni emas, balki chuqur manbashunoslik tahlili va tarixiy geografiya bilan bog'langan holda amalga oshirilgan kompleks izlanishlar mahsulidir. Bartold o'z asarlarida Farg'ona hududini nafaqat alohida ma'muriy birlik, balki Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan strategik muhim nuqta sifatida baholaydi. U o'rta asrlar davridagi arab, fors va turkiy tillardagi manbalarni qiyosiy tahlil qilib, Farg'onaning o'sha davrdagi chegaralari, boshqaruv tizimi va iqtisodiy salohiyati haqida xulosalar bergan. Tadqiqotchi ayniqsa arab istilosi davridagi Farg'onaning qarshiligi va keyingi somoniylar, qoraxoniylar hamda temuriylar davridagi yuksalish jarayonlariga alohida e'tibor qaratadi [1, B. 154]. Bartoldning "Turkiston

mo'g'ullar istilosi davrida" asari Farg'ona tarixini ilmiy metodologik jihatdan qayta ko'rib chiqishga turtki bo'ldi va vodiylarining lokalizatsiyasi masalasini hal qilib berdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu maqolani tayyorlashda V.V. Bartoldning ko'p jildlik "Asarlari" (Sochineniya), xususan, ikkinchi jildning birinchi qismi hamda ettinchi jilddagi tarixiy geografiyaga oid tadqiqotlari asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, uning "Farg'ona" deb nomlangan maxsus maqolalari va "O'rta Osiyo tarixi bo'yicha ma'ruzalar" asaridagi ma'lumotlar qiyosiy tahlilga tortildi. Metodologik jihatdan tadqiqotda tarixiy-mantiqiy izchillik, xronologik tartib va qiyosiy-tanqidiy tahlil usullaridan foydalanildi. Bartoldning metodologiyasi arab geograflari (Ibn Xurdodbeh, al-Maqdisiy, al-Istaxriy) ma'lumotlarini arxeologik topilmalar bilan taqqoslashga asoslangan edi. Ushbu maqolada ham muallifning ana shu metodik yondashuvi tahlil markaziga qo'yildi. Tadqiqot davomida Bartold asarlaridagi Farg'ona vodiysi shaharlarining iqtisodiy ahamiyati va ma'muriy markaz sifatidagi o'rni zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan qayta baholandi [2, B. 210].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bartold o'z tadqiqotlarida Farg'onaning o'rta asrlardagi poytaxti – Axsi (Axsikent) shahriga juda katta ahamiyat beradi. Uning fikricha, Axsi nafaqat ma'muriy, balki kuchli mudofaa tizimiga ega bo'lgan iqtisodiy markaz ham bo'lgan. Bartold "Xudud al-Olam" qo'lyozmasini tahlil qilar ekan, Farg'onaning chegaralari haqida gapirganda, uning shimoliy va sharqiy qismlari ko'chmanchi turk qabilalari bilan tutashganligini va bu holat

vodiyning etnik qiyofasiga sezilarli ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydi [3, B. 467]. Akademik vodiyni iqtisodiy hayotini o'rganar ekan, bu yerdagi temir konlari va qurol-yarog' ishlab chiqarish sanoati butun islom dunyosida mashhur bo'lganligini ilmiy isbotlab bergan. Quyidagi jadvalda Bartold asarlarida qayd etilgan Farg'ona vodiysi shaharlarining tavsifini ko'rishimiz mumkin.

1-jadval.

Bartold asarlarida Farg'ona vodiysi shaharlarining tasnifi

Shahar nomi	Bartold bergan tavsif	Iqtisodiy-siyosiy ahamiyati
Axsi (Axsikent)	Vodiydagi eng yirik poytaxt shahar	Ma'muriy markaz, zarbxona va hunarmandchilik
Kuba (Quva)	Qadimgi va boy shahar	Shishasozlik va savdo-sotiq markazi
O'sh	Sharqiy darvoza, strategik nuqta	Karvon yo'li bog'lovchisi, harbiylashtirilgan hudud
Marg'ilon	Ipakchilik rivojlangan manzil	To'qimachilik va madaniy markaz

Bartoldning yana bir muhim xulosasi Farg'onaning qoraxoniylar davridagi mavqeyi bilan bog'liq. U qoraxoniylar davrida vodiyni turli qismlari alohida "el" sifatida boshqarilganini, ammo umumiy iqtisodiy aloqalar saqlanib qolganini ko'rsatib beradi. Uning asarlarida Farg'ona hukmdorlarining unvonlari (ixshidlar) va ularning tashqi siyosatdagi mustaqilligi masalasi ham batafsil yoritilgan [1, B. 312].

2-jadval.

Bartoldning Farg'ona tarixini davrlashtirishga doir qarashlari

Davr	Asosiy xususiyatlar	Bartoldning izohi
VIII-IX asrlar	Arab istilosi va qarshilik harakatlari	Islom dinining kirib kelishi va ma'muriy o'zgarishlar
X asr	Somoniylar davri	Iqtisodiy yuksalish, Axsi shahrining oltin davri
XI-XII asrlar	Qoraxoniylar boshqaruvi	Etnik tarkibning turkiylashuvi, feodal tarqoqlik
XIV-XV asrlar	Temuriylar va Bobur davri	Harbiy-strategik ahamiyatning oshishi, madaniy rivoj

Akademik V.V. Bartold O'rta Osiyo tarixini o'rganishda tarixiy geografiya tamoyilini birinchi o'ringa qo'ygan bo'lib, u Farg'ona vodiysining topografiyasi va uning o'rta asrlardagi ma'muriy chegaralarini aniqlashda o'sha davrning barcha mavjud manbalarini qiyosiy tahlil qilgan. Bartoldning ta'kidlashicha, Farg'ona o'rta asrlarda o'ziga xos geografik yopiqlikka ega bo'lgan hudud bo'lib, u tog' tizmalari bilan o'ralganligi sababli tashqi hujumlardan nisbatan himoyalangan, ammo shu bilan birga Buyuk Ipak yo'lining muhim tarmoqlari o'tgan strategik o'choq bo'lib xizmat qilgan. U arab geograflari, xususan, Ibn Xurdodbeh va al-Maqdisiy asarlaridagi ma'lumotlarni tahlil qilgan ekan, Farg'ona chegaralarining shimolda Sirdaryo (Sayxun) ortidagi dashtlar bilan tutashganini, sharqda esa Qoshg'ar bilan bog'langanini ko'rsatib beradi. Bartold "Xudud al-Olam" qo'lyozmasidagi ma'lumotlarga tayanib, vodiydagi rustoqlarni (tumanlarni) birma-bir sanab o'tadi va ularning har biri o'ziga xos iqtisodiy hamda harbiy vazifaga ega bo'lganini isbotlaydi. Ayniqsa, Sirdaryoning o'rta oqimidagi suv taqsimoti va sug'orish tizimlarining shaharsozlikka ta'siri uning tadqiqotlarida markaziy o'rin

tutadi. Uning fikricha, Farg'onaning tabiiy boyliklari, jumladan, simob, oltin va temir konlarining joylashuvi vodiydagi aholi manzilgohlarining zichligini va shahar madaniyatining rivojlanish darajasini belgilab bergan muhim omillar bo'lgan [1, B. 156-160].

V.V. Bartold Farg'ona vodiysidagi o'rta asr shaharlarini o'rganar ekan, ularni shunchaki aholi punkti emas, balki mintaqalararo savdo markazlari sifatida tavsiflaydi. Uning asarlarida Axsikent (Axxi) shahriga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, u bu shaharni vodiydagi eng yirik va qudratli poytaxt sifatida ta'riflaydi. Bartold arab manbalariga asoslanib, Axsikentning uch qismdan — ark, shahriston va rabotdan iborat bo'lganini, uning mustahkam devorlari va rivojlangan hunarmandchilik mahallalari bo'lganini qayd etadi. Akademikning yozishicha, Farg'onada ishlab chiqarilgan qurol-yarog'lar va po'lat buyumlar butun islom dunyosida yuqori baholangan bo'lib, bu yerda metallurgiya sanoati o'sha davr standartlari bo'yicha yuksak cho'qqiga chiqqan edi. Bartold shuningdek, Quva (Kuba) shahrini vodiydagi ikkinchi yirik markaz sifatida ko'rsatib, uning shishasozlik va zargarlik buyumlari bilan mashhur bo'lganini ta'kidlaydi. Uning tadqiqotlarida Marg'ilon, O'sh va Andijon shaharlarining xalqaro karvon yo'lidagi o'rni ham batafsil yoritilgan. Bartold vodiyni iqtisodiy qudrati nafaqat hunarmandchilikda, balki qishloq xo'jaligida ham namoyon bo'lganini, paxtachilik va ipakchilikning rivojlanishi Farg'onani mintaqadagi eng boy viloyatlardan biriga aylantirganini ilmiy asoslab bergan [2, B. 212-218].

Bartoldning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, Farg'ona vodiysi hech qachon yopiq hudud bo'lmagan. Aksincha, u Qoshg'ar orqali Xitoy bilan, Shosh orqali esa shimoliy

hududlar bilan doimiy aloqada bo'lgan. Muallif vodiyning gidrografik holatini, xususan, Sirdaryoning (Sayxun) suv resurslaridan sug'orishda foydalanish madaniyati juda qadimiy ekanligini alohida ta'kidlaydi [2, B. 524].

XULOSA

V.V. Bartoldning Farg'ona vodiysi tarixiga oid tadqiqotlari bugungi kun tarixshunosligi uchun ham o'zining dolzarbligini yo'qotmagan fundamental asos hisoblanadi. Uning asarlarini tahlil qilish natijasida quyidagi umumlashtiruvchi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, Bartold Farg'ona vodiysini O'rta Osiyo tarixining uzviy qismi sifatida, uni keng geosiyosiy kontekstda o'rgangan. Uning "tarixiy-geografik determinizm" tamoyili asosida amalga oshirgan ishlari vodiyning tabiiy chegaralari va uning siyosiy barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berdi. Ikkinchidan, akademik o'rta asr manbalarini tanqidiy o'rganish orqali Farg'onadagi ko'plab shahar va qishloqlarning o'rnini aniqlashda (lokalizatsiya) adashmaganini zamonaviy arxeologik tadqiqotlar ham tasdiqlamoqda. Uning Axxi va O'sh shaharlari haqidagi fikrlari bugungi kunda ushbu shaharlarning yoshini aniqlashda asosiy tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Uchinchidan, Bartold Farg'onaning etnik tarixini o'rganar ekan, bu yerda turkiy va eroniy elementlarning o'zaro sintezi juda erta boshlanganini va bu jarayon vodiylar madaniyatining o'ziga xosligini belgilab berganini ilmiy jihatdan asosladi. Uning somoniylar va qoraxoniylar davri o'rtasidagi o'tish jarayonlarini tahlil qilishi, keyinchalik turkiy davlatchilik tizimining shakllanishini tushunishga yordam berdi. To'rtinchidan, muallifning Farg'ona vodiysidagi xo'jalik hayoti, xususan, konchilik, qurolsozlik va

to'qimachilikka doir ma'lumotlari vodiyning o'rta asrlardagi "texnologik" salohiyatini ko'rsatib beradi.

Xulosa qilib aytganda, V.V. Bartoldning ilmiy merosi Farg'ona tarixi bo'yicha yangi tadqiqotlar uchun hamon boy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Uning asarlaridagi metodologik yondashuv – yozma manbani moddiy madaniyat namunalari bilan uyg'unlashtirish usuli – bugungi kunda ham tarixchi olimlar uchun o'rnak bo'lishi lozim. Farg'ona vodiysining o'rta asrlar sivilizatsiyasidagi o'rnini xolis baholashda Bartold asarlarini qayta-qayta o'rganish, undagi ma'lumotlarni yangi topilgan qo'lyozmalar asosida to'ldirib borish tarix fanining muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Akademikning asarlari nafaqat o'tmishni o'rganish, balki mintaqaning madaniy-tarixiy o'ziga xosligini anglashda ham beqiyos ahamiyatga egadir.

V.V. Bartoldning Farg'ona vodiysi tarixi va geografiyasiga oid qarashlari shuni ko'rsatadiki, bu mintaqada o'rta asrlarda Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining eng dinamik rivojlangan hududlaridan biri bo'lgan. Bartoldning ilmiy xizmati shundaki, u ilk bor Farg'ona tarixini shunchaki voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki geografik muhit, iqtisodiy salohiyat va siyosiy tuzumning uzviy bog'liqligida tadqiq etdi. Uning shaharsozlik va metallurgiyaga oid xulosalari keyinchalik arxeologik qazishmalar natijasida to'liq tasdiqlandi. Farg'ona vodiysining Buyuk Ipak yo'lidagi chorraha sifatidagi o'rni, uning tabiiy boyliklaridan oqilona foydalanilgani va ma'muriy boshqaruv tizimining o'ziga xosligi Bartold asarlarida fundamental tarzda yoritilgan. Akademikning tadqiqotlari bugungi kunda ham Farg'ona tarixi bo'yicha olib borilayotgan izlanishlar uchun asosiy metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Uning yozma manbalar bilan

ishlash mahorati va ularni tanqidiy tahlil qilishi Farg'ona tarixining eng qorong'u sahifalarini yoritishga imkon berdi. Xususan, vodiyning qoraxoniylar va mo'g'ullar davridagi hayoti haqidagi uning mulohazalari mintaqaning etnik va siyosiy evolyutsiyasini tushunishda beqiyos ahamiyatga egadir. Bartold asarlari Farg'onaning tarixini o'rganish bo'yicha muhim manbalardan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бартольд В.В. — Сочинения. Т. II. Ч. 1. Общие работы по истории Средней Азии. — Москва: Издательство восточной литературы, 1963. 1020 с.
2. Бартольд В.В. — Сочинения. Т. VII. Работы по исторической географии и истории Ирана. — Москва: Наука, 1971. 663 с.
3. Бартольд В.В. — Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Москва: Издательство восточной литературы, 1963. 760 с.
4. Бартольд В.В. — Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. — Москва: Восточная литература, 2002. 752 с.